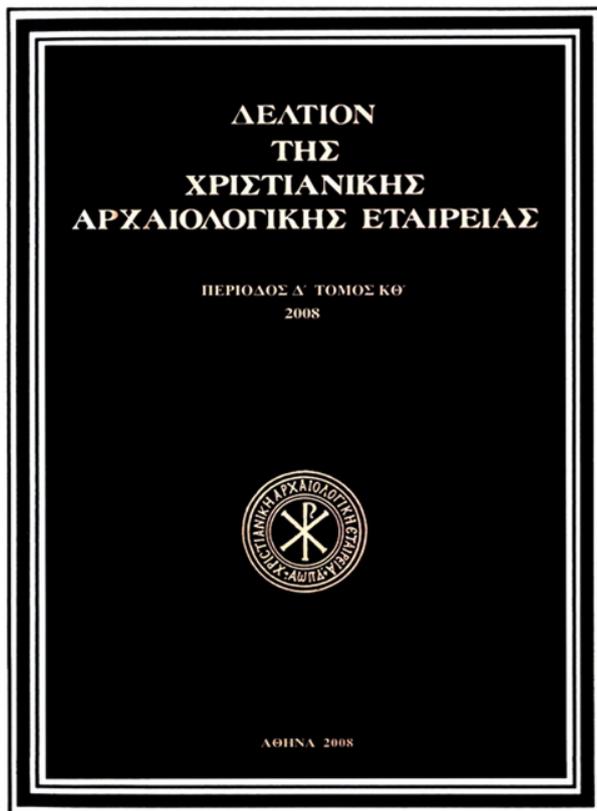


Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 29 (2008)

Δελτίον ΧΑΕ 29 (2008), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Άννας Μαραβά-Χατζηνικολάου (1911-2005)



Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στον Έξαρχο Φθιώτδας

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Βασιλική ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ

doi: [10.12681/dchae.621](https://doi.org/10.12681/dchae.621)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ., & ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ Β. (2011). Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στον Έξαρχο Φθιώτδας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 29, 207–220. <https://doi.org/10.12681/dchae.621>



ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στον
Έξαρχο Φθιώτδας

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Βασιλική ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ, Βασιλική
ΣΥΘΙΑΚΑΚΗ-ΚΡΙΤΣΙΜΑΛΛΗ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΘ' (2008) • Σελ. 207-220

ΑΘΗΝΑ 2008

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΟΝ ΕΞΑΡΧΟ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ*

Το χωριό Έξαρχος βρίσκεται στη Φθιώτιδα, στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του Χλωμού όρους, ανάμεσα στις αρχαίες πόλεις Υάμπολη και Άβες της επαρχίας Λοκρίδας. Η πρωιμότερη γνωστή από τις πηγές αναφορά του οικισμού με το όνομα αυτό βρίσκεται σε οθωμανικό κατάστιχο του 1466¹, η λέξη ωστόσο έχει βυζαντινή καταγωγή². Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό υπάρχουν μερικά μονόχωρα τοιχογραφημένα εξωκλήσια των μεταβυζαντινών χρόνων και ένας ναός αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο τον «έν Βουναίην», η ανέγερση του οποίου ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους³. Ο άγιος Νικόλαος της Βουναίης είναι ο παλαιότερος από τους ομώνυμους νεομάρτυρες που φέρουν την προσωνυμία «Νέος». Ο αρχικός του βίος γράφτηκε το 10ο αιώνα⁴. Φαίνεται ότι μαρτύρησε το 901-902 κατά την επιδρομή των Αράβων στη Θεσσαλία. Αμέσως μετά καθιερώθηκε ως τοπικός άγιος, αλλά η λατρεία του φαίνεται ότι υπήρξε διαδεδομένη και στην ευρύτερη

περιοχή⁵, καθώς στον ίδιο άγιο είναι αφιερωμένοι και άλλοι ναοί στην Βοιωτία, όπως και ο γειτονικός και σχεδόν σύγχρονός του ναός στο Παρόρι.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται στο προανές χαμηλού λόφου δυτικά του οικισμού. Ο αρχικός βυζαντινός πυρήνας έχει δεχθεί επεμβάσεις και προσθήκες τόσο παλαιότερες, όσο και σύγχρονες, οι οποίες, αν και ακαλαίσθητες, δεν δυσχεραίνουν την αποκατάσταση της αρχικής μορφής του.

Η κλίση του εδάφους παρουσιάζει σήμερα διαφορά από Β. προς Ν. κατά 1,15 μ. στην ανατολική και 0,60 μ. στη δυτική πλευρά. Έτσι, οι φυσικές επιθέσεις γαιών στο προανές κατά το πέρασμα των αιώνων, αλλά και η πρόσφατη διαμόρφωση πλατωμάτων από τσιμεντοκονία γύρω από το μνημείο, έχουν καλύψει κατά το μεγαλύτερο μέρος την κρηπίδα στην οποία εδραζόταν ο ναός, αφήνοντάς την ορατή μόνο στη βόρεια πλευρά.

Το κτίσμα αποτελείται από τον κυρίως ναό και έναν ευ-

* Η πρώτη παρουσίαση της παρούσας μελέτης έγινε στο 25ο Συνέδριο ΧΑΕ, Αθήνα 2005, 30-31.

¹ M. Kiel - F. Sauerwein, «Ost-Lokris in türkischer und neugriechischer Zeit (1460-1981). Persistenz und Zäsuren in der Siedlungsentwicklung und demographischen Geschichte Mittel-Griechenlands auf Grund osmanisch-türkischer und neugriechischer administrativer Quellen», *Raubauer Mittelmeerstudien* 6 (1994), 34-38 και 114-117 (κατάστιχο Maliyeden Müdevver, αριθ. 66). Ευ. Μπαλτά, «Η περιοχή της Αταλάντης και Μουδουνίτσας στους πρώιμους οθωμανικούς χρόνους (15ος-16ος αι.)», *Λοκρίδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, Κτήμα Χατζημιάλη 2002, 148, πίν. 1.

² Ως γνωστόν, πρόκειται για τίτλο αξιωματούχων τόσο της κρατικής, όσο και της εκκλησιαστικής διοίκησης, σε χρήση ήδη από τα χρόνια του Ιουστινιανού, βλ. *ODB*, τ. I, 767, λ. Exarch (Έξαρχος). Δεν αποκλείεται η πιθανότητα η ευρύτερη περιοχή να ανήκε κάποτε σε βυζαντινό αξιωματούχο.

³ Το μνημείο παραμένει ουσιαστικά αδημοσίευτο. Μοναδικές βιβλιογραφικές αναφορές η σχετικά σύντομη, πλην όμως ακριβής και περιεκτική, περιγραφή στο Χ. Μπούρας - Α. Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 126-128, 348, 392, 401, 402, 407, 408, 409, 414, 421, 424 426, 434, 459, 460, 464, 474, 476,

478, 481, 482, 495, 500, 507, 509, 553) (στο εξής: *Ελλαδική ναοδομία*)· επίσης σύντομες αναφορές στο Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της παλαιολόγειας περιόδου στη βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα 2001, 17, αριθ. 30, και Χαρά Κωνσταντινίδη, «Τό Άγιο Μανδήλιο μεταξύ των Ίεραρχών: ένα ακόμα σύμβολο της θείας ευχαριστίας», *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, Αθήνα 2003, τ. 2, 483, 486, εικ. 6. Βλ. και Β. Συθιακάκη, «Παλαιοχριστιανική, βυζαντινή και μεταβυζαντινή Λοκρίδα», *Λοκρίδα* (υποσημ. 1), 122-123). Ευχαριστούμε την 7η Ε.Β.Α. για την παραχώρηση της άδειας μελέτης και δημοσίευσης του μνημείου.

⁴ Βλ. Δ. Ζ. Σοφινός, *Άγιος Νικόλαος ό έν Βουναίην - Ανέκδοτα άγιολογικά κείμενα. Ιστορικά είδήσεις περί της μεσαιωνικής Θεσσαλίας (Γαίων)*, εν Αθήναις 1972, 31-36.

⁵ Ο Άγιος Νικόλαος ό Νέος της Βουναίης (Γαί.) *Συμπληρωματικά στοιχεία. Ανέκδοτα άγιολογικά κείμενα Μαξίμου (1630) και άλλα*, Άκαδημία Άθηνών, Κέντρο Έρευνών Μεσαιωνικού και Νεότερου Έλληνισμού, Αθήναι 1986, 76. Στον κατάλογο με τους φερώνυμους ναούς που δημοσιεύει ο Δ. Σοφινός δεν αναφέρεται ο Άγιος Νικόλαος στον Έξαρχο, παρά το γεγονός ότι στη σ. 101 υπάρχει αναφορά στην αγιογράφηση του.



Εικ. 1. Ο Άγιος Νικόλαος στον Έξαρχο Φθιώτιδος από ΝΑ.

ρύχωρο νάρθηκα, εκτενώς ανακατασκευασμένο, ο οποίος φαίνεται να είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Οι εξωτερικές διαστάσεις του κυρίως ναού, χωρίς την κόγχη του ιερού, είναι 8,20×6,75 μ. και του νάρθηκα 5,40 (Ν. πλευρά)-5,70 μ. (Β. πλευρά)×6,75 (Α. πλευρά)-6,90 μ. (Δ. πλευρά). Το δάπεδο του νάρθηκα βρίσκεται κατά 0,15 μ. ψηλότερα από εκείνο του κυρίως ναού. Η είσοδος στο νάρθηκα γίνεται μέσω τοξωτού ανοίγματος που βρίσκεται στο νότιο τοίχο του, ενώ στον κυρίως ναό από τη μοναδική δυτική θύρα.

Ο ναός ανήκει στον τύπο του ελλαδικού, απλού τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με σχετικά ψηλό τρούλλο, που διατρύπεται από τέσσερα ανοίγματα κατά τους κύριους άξονες⁶ (Εικ. 1). Το τελικό ύψος φθάνει τα 8,05 μ. Οι εγκάρσιες κεραίες του σταυρού έχουν μικρότερο βάθος και τα γωνιακά διαμερίσματα είναι επιμήκη, καλυμμένα με ημικυλινδρικές καμάρες⁷. Η κόγχη

του ιερού –εσωτερικά τμήμα κύκλου και εξωτερικά ημιεξαγωνική– φωτιζόταν από ένα δίλοβο παράθυρο, εν μέρει φραγμένο σήμερα⁸. Μονόλοβο φωτιστικό άνοιγμα υπήρχε και στην κόγχη της πρόθεσης, που ανοίγεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου, ωστόσο κλείστηκε αργότερα, αφού η κόγχη είναι αγιογραφημένη με ζωγραφική του 1755. Ένα ακόμα μονόλοβο παράθυρο ανοίγεται και στον τοίχο της νότιας κεραίας, ενώ μεταγενέστερες επεμβάσεις δεν μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε αν υπήρχε παράθυρο στο χώρο του διακονικού, όπου δεν διαμορφώνεται κόγχη, και στη βόρεια κεραία⁹ (Εικ. 2).

Ο κυρίως ναός χωρίζεται από το ιερό βήμα με μαρμάρινο τέμπλο, πιθανώς το αρχικό ή συντεθειμένο από μέλη του σε δεύτερη χρήση, επιχρισμένο όμως και επιζωγραφισμένο κατά το 18ο αιώνα¹⁰. Ανάμεσα στον κυρίως ναό και το ιερό μεσολαβεί μικρός αναβαθμός. Βέβαια το δάπεδο είναι σήμερα καλυμμένο με μωσαϊκό, που ασφαλώς όμως ακολουθεί την αρχική μορφή.

Ο νάρθηκας έχει κάτοψη ελαφρώς παράγωνη και έχει δεχθεί τις περισσότερες σύγχρονες προσθήκες (Εικ. 2 και 3). Από την αρχική λιθοκτιστή κατασκευή διατηρείται το νότιο τμήμα, εξαιρετικά αλλοιωμένο, και κυρίως η νοτιοδυτική γωνία και ένα τμήμα στη νότια πλευρά, σε επαφή με το νότιο τοίχο. Η καμαρωτή οροφή, που στηρίζεται ανατολικά και δυτικά σε τυφλά αψιδώματα, είναι ενδεχομένως οψιμότερη και δεν αποκλείεται να επαναλαμβάνει την αρχική μορφή ενός τριμερούς νάρθηκα, με το κεντρικό τμήμα στεγασμένο ψηλότερα από το κλειδί των πλευρικών καμαρών¹¹. Η βορειοδυτική γωνία είναι πιθανώς ανακατασκευασμένη με χρήση γωνιολίθων από την αρχική φάση (Εικ. 3). Ο υπόλοιπος χώρος καλύπτεται σήμερα με οριζόντια πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Επάνω από αυτή διαμορφώνεται τρι-

⁶ Από την κάτοψη γίνεται σαφές ότι οι τέσσερις κτιστοί πεσσοί που στηρίζουν τον τρούλλο επέχουν θέση κίωνων, καθώς οι δύο ανατολικότεροι απέχουν αρκετά από τον ανατολικό τοίχο του ιερού. Βλ. και Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 126 και 128, σημ. 1. Στη σ. 348 πάντως εντάσσεται εκ παραδρομής στη σύνθετη παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου.

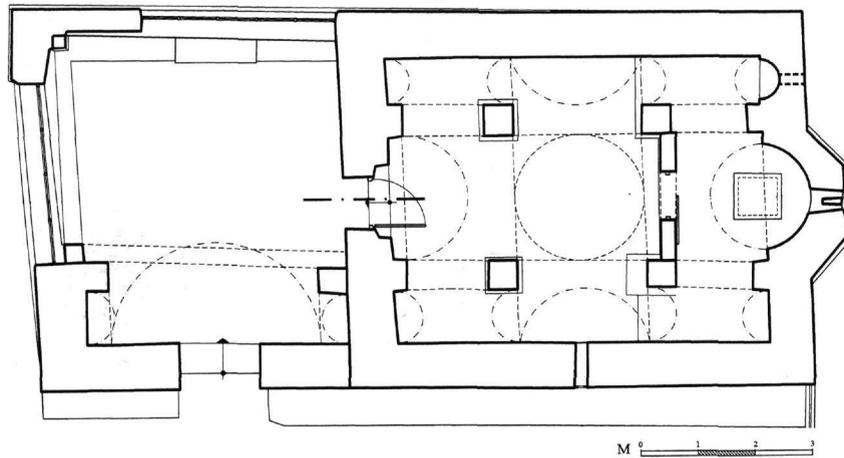
⁷ Σύμφωνα με τον Στ. Μαμαλούκο, «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικονίων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος», *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), 191-194, ο τύπος αυτός δεν αποτελεί χρονολογική ένδειξη και οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο συντηρητισμό της επαρχιακής ελλαδικής σχολής.

⁸ Ο αμφικιονίσκος και το επίθημά του διατηρούνται ακόμη in situ.

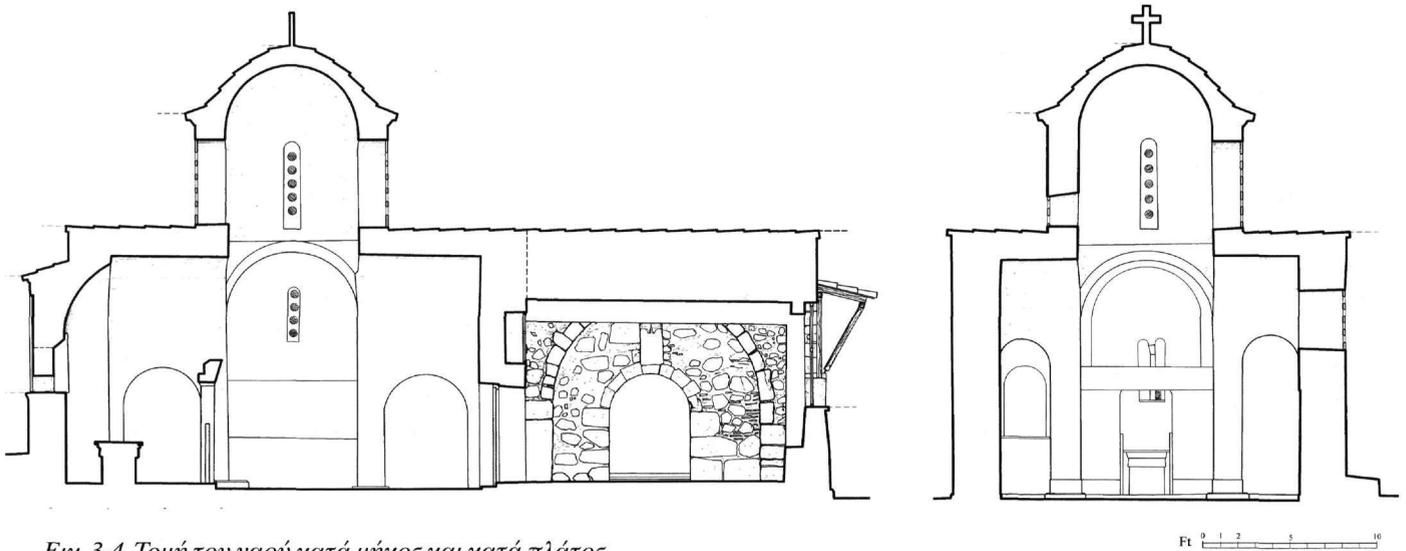
⁹ Πιθανότατα εκεί ανοιγόταν μια θύρα με λίθινο υπέρθυρο.

¹⁰ Ο λαϊκότροπος ζωγραφικός διάκοσμος που καλύπτει το βυζαντινό τέμπλο φαίνεται σύγχρονος με την παράσταση της Αποκαθήλωσης στο κογχάριο της πρόθεσης, που χρονολογείται από επιγραφή στο 1755. Η επιζωγράφηση του τέμπλου θα πρέπει ίσως να ενταχθεί στον ίδιο κύκλο εργασιών με τις στερεωτικές επεμβάσεις της οθωμανικής περιόδου, που παρατηρήσαμε στις εξωτερικές όψεις του κυρίως ναού. Οι τοιχογραφίες, κατά μίμηση φορητών εικόνων στα χαμηλά τμήματα του βόρειου και του νότιου τοίχου, πρέπει να χρονολογηθούν έναν αιώνα αργότερα (στη βορινή πλευρά υπάρχει αφιερωτική επιγραφή με τη χρονολογία 1874).

¹¹ Γ. Δημητροκάλλης, «Η καταγωγή των σταυροειδών ναών», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Ορλάνδον*, τ. Β', Αθήνα 1966, 194-211.



Εικ. 2. Κάτοψη του ναού.



Εικ. 3-4. Τομή του ναού κατά μήκος και κατά πλάτος.

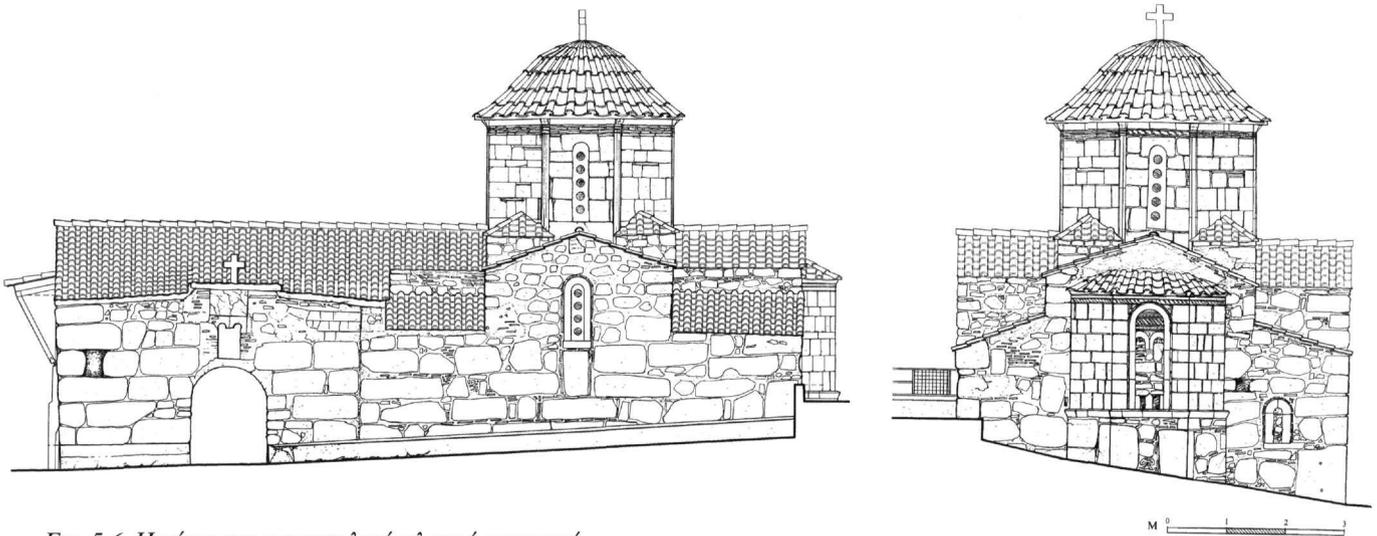
κλινής κεραμοσκεπής στέγη που στηρίζεται σε μη ορατή ξυλοκατασκευή.

Ο ναός εσωτερικά πρέπει να ήταν κατάγραφος. Η δράση ωστόσο της υγρασίας, που επί αιώνες εισερχόταν κυρίως από τη στέγη, είχε ως αποτέλεσμα μεγάλο μέρος των αρχικών τοιχογραφιών να απολεπισθεί ή και να χαθεί οριστικά. Σήμερα, τα κατεστραμμένα τμήματα έχουν επιχρισθεί με ασβεστόχρωμα. Παρά το γεγονός ότι πουθενά δεν διακρίνεται το υλικό της θολοδομίας, τα αποτυπώματα της υγρασίας στον τρούλλο μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι είναι κατασκευασμένη από οπτοπλινθοδομή.

Εξωτερικά η σταυρική διάταξη των στεγών είναι ιδιαίτερα τονισμένη, καθώς οι κεραίες καλύπτονται με δι-κλινείς κεραμοσκεπείς στέγες, ενώ τα γωνιακά διαμερί-

σματα με μονοκλινείς σε χαμηλότερη στάθμη¹² (Εικ. 4). Το οκτάπλευρο τύμπανο του τρούλλου είναι κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από λαξευτή τοιχοποιία, με σποραδική χρήση πλίνθων, ενώ στις γωνίες έχουν ενσωματωθεί κτιστοί πώρινοι ημικιονίσκοι που φέρουν λοξότμητα επιθήματα με ανάγλυφο διάκοσμο (κυρίως σταυρούς σε διάφορες παραλλαγές) (Εικ. 10). Κάτω από το πώρινο λοξότμητο γείσο της στέγης υπάρχει ζώνη με κεραμοπλαστικό διάκοσμο, που αποτελείται από

¹² Δυστυχώς η παλαιά κεράμωση αντικαταστάθηκε πρόσφατα με τρόπο όχι επιτυχή.



Εικ. 5-6. Η νότια και η ανατολική πλευρά του ναού.

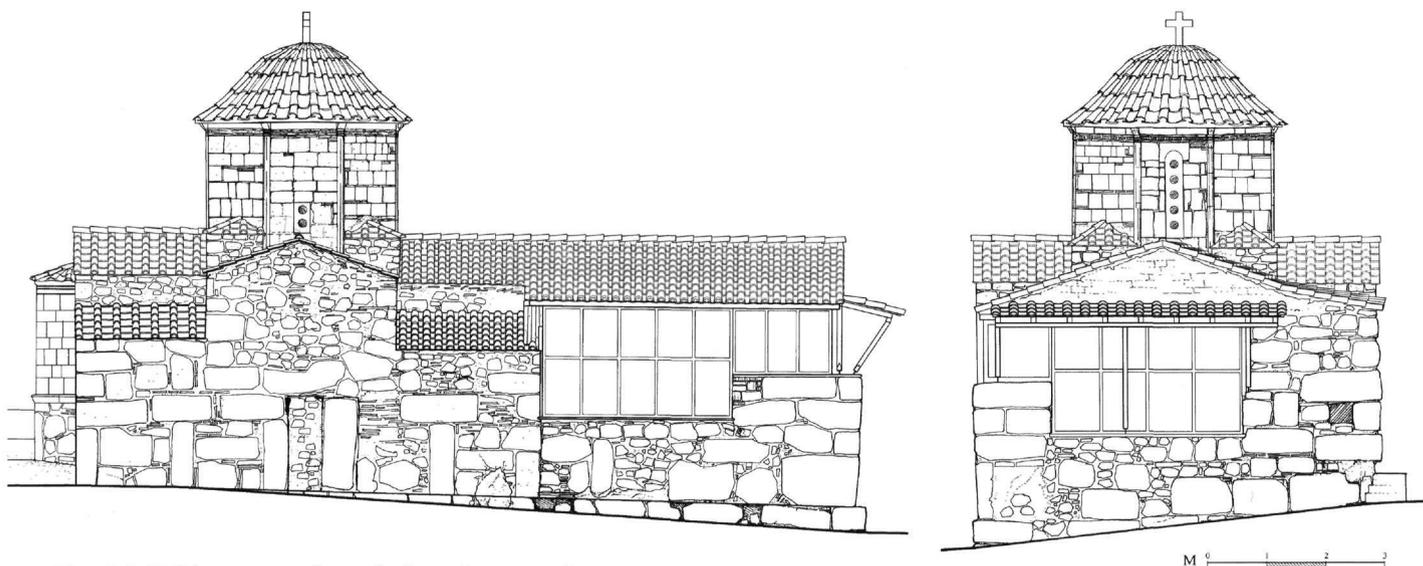
πλίνθινες οδοντωτές ταινίες, με εξαίρεση τη νότια πλευρά που φέρει διπλή ταινία με κλειδόσχημα πλινθία και την ανατολική που φέρει ταινία με δισέφυλον σε πλάγια διάταξη (Εικ. 5 και 6). Τα παράθυρα του τρούλλου είναι μονόλοβα, με λίθινο ψευδοτόξο που λαξεύεται στον υπερκείμενο πωρόλιθο. Σήμερα τα παράθυρα του τρούλλου κλείνονται με μαρμάρινα διαφράγματα που φέρουν έγχρωμους γυάλινους δίσκους, πιθανότατα κατ' αναλογία προς τα αρχικά. Το παράθυρο της βορινής πλευράς έχει κατά το μεγαλύτερο μέρος του αντικατασταθεί από λιθοδομή (Εικ. 7).

Με εξαίρεση την κόγχη του ιερού και τον τρούλλο, η τοιχοδομία εξωτερικά αποτελείται από απλή αργολιθοδομή. Χρησιμοποιούνται κυρίως ογκώδεις πώρινες λιθόπλινθοι, προφανώς από αρχαία κτίσματα της ευρύτερης περιοχής, σε συνδυασμό με μικρότερους ημιλάξευτους λίθους. Στους οριζόντιους και τους κάθετους αρμούς έχουν χρησιμοποιηθεί λεπτές πλίνθοι, χωρίς ιδιαίτερη κανονικότητα. Διπλή σειρά πλίνθων, ακέραιων ή σε θραύσματα, έχει χρησιμοποιηθεί οριζόντια ή κατακόρυφα για την πλήρωση μεγαλύτερων αρμών, σε σημεία που οι λίθοι δεν συναρμόζονταν με απόλυτη επιτυχία, ενώ η κατά τόπους χρήση μικρότερων αργών λίθων σε συνδυασμό με θραύσματα πλίνθων και κεράμων στέγης οφείλεται πιθανότατα σε συμπληρώσεις της οθωμανικής περιόδου. Στην τοιχοδομία παρεμβάλλονται επίσης μεγάλοι δομικοί σταυροί, κατασκευασμένοι από λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση, των οποίων το περίγραμμα τονίζεται με πλίνθους. Τμήμα ενός τέτοιου σταυρού διακρίνεται κάτω ακριβώς από το παράθυρο του νότιου τοίχου. Άλλοι δύο σταυροί υπήρχαν στη βόρεια πλευρά, εκ των οποίων ο ανατολικότερος διαγρά-

φεται με σαφήνεια, ενώ ο δυτικός έχει απωλέσει την άνω κατακόρυφη κεραία. Ανάμεσά τους διακρίνεται φραγμένο σήμερα άνοιγμα κατασκευασμένο με λίθινους ορθοστάτες και μονόλιθο ανώφλιο. Προφανώς πρόκειται για μια δευτερεύουσα θύρα στη βόρεια κεραία.

Η δυτική όψη του κυρίου ναού είναι σήμερα εξ ολοκλήρου ασβεστωμένη με πολλαπλά στρώματα ασβεστοχρώματος, διακρίνονται όμως οι κυριότερες κατασκευαστικές λεπτομέρειες (Εικ. 8). Η τοιχοδομία εμφανίζεται περισσότερο επιμελημένη, με μέτριου μεγέθους λαξευτούς ή ημιλάξευτους λίθους και πλίνθους μονές ή διπλές στους οριζόντιους και τους κάθετους αρμούς. Οι παραστάδες της δυτικής θύρας έχουν κατασκευασθεί από γωνιόλιθους, που πρέπει να λαξεύτηκαν ειδικά για το σκοπό αυτό, και το ανώφλιο είναι μία ογκώδης λιθόπλινθος. Ιδιαίτερη κατασκευαστική επιμέλεια επιδείχθηκε στο τοξωτό προσκνητάριο επάνω από τη δυτική είσοδο. Αποτελείται από θολίτες λαξευμένους με τόση ακρίβεια, ώστε να συναρμόζονται με σχεδόν αόρατο αρμό, ενώ το περίγραμμά του τονίζεται εξωτερικά με καμπύλες πλίνθους.

Σε αντίθεση με τους περιμετρικούς τοίχους, η διαμόρφωση της ημιεξαγωνικής κόγχης του ιερού δείχνει να ακολουθεί συγκεκριμένους αρχιτεκτονικούς κανόνες (Εικ. 6 και 11). Είναι δομημένη σε δύο ζώνες, που διακρίνονται μεταξύ τους με λίθινο, λοξότμητο, ελαφρά κοίλο κοσμήτη στο ύψος της ποδιάς του παραθύρου. Το τμήμα κάτω από τον κοσμήτη είναι κατασκευασμένο με αργολιθοδομή, στην οποία έχουν ενσωματωθεί αρχαία spolia. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η τοποθέτηση κατακόρυφων λίθων στις γωνίες γινόταν καταρχήν για κατασκευαστικούς λόγους, που εξελίχθηκε σε σημαντικό



Εικ. 7-8. Η βόρεια και η δυτική πλευρά του ναού.

μορφολογικό στοιχείο¹³. Στους αρμούς του τμήματος αυτού έχει γίνει χρήση λεπτών πλινθίων. Το υπόλοιπο τμήμα επάνω από το λίθινο κοσμητή έχει κατασκευασθεί από μικρούς, επιμελώς λαξευμένους πωρολίθους, τοποθετημένους με σχεδόν μη ορατό αρμό.

Στην τοιχοδομία αυτή ανοίγεται δίλοβο παράθυρο, αποτελούμενο από δύο λεία, λίθινα, ελαφρά υπερυψωμένα τόξα (grouped type)¹⁴, εν μέρει αποτετημένα, για να χωρέσουν στο εξωτερικό, επίσης λείο λίθινο πλαίσιο. Το άνοιγμα έχει φραχθεί εξωτερικά με αμελή αργολιθοδομή και θραύσματα κεράμων, με εξαίρεση το κάτω τμήμα, όπου διαμορφώνεται μικρή διπλή φωτιστική θυρίδα. Ωστόσο, στο εσωτερικό της κόγχης παραμένουν ορατά στην αρχική τους θέση ο πώρινος αμφικιονίσκος και το επίθημα που στηρίζουν τα τόξα.

Το τύμπανο του παραθύρου φέρει κεραμοπλαστικό διάκοσμο σε οριζόντιες ζώνες, που αποτελείται από οδοντωτές ταινίες, ζώνη λοξά τοποθετημένων κυματοειδών τούβλων και ζώνη ατρακτοειδών. Ο τονισμός του περιγράμματος του εξωτερικού πλαισίου με απλή σειρά καμπύλων πλίνθων, που φθάνει μέχρι το λίθινο κοσμητή στην ποδιά του παραθύρου, χρησιμοποιείται σε

αντικατάσταση της οδοντωτής ταινίας παλαιότερων κτηρίων¹⁵. Οι ελεύθερες γωνίες που περιβάλλουν την τοξωτή άνω απόληξη του πλαισίου πληρώνονται με ζεύγος έγκοπτων τούβλων σχήματος ζιγκ ζαγκ.

Το πώρινο γείσο κάτω από τη στέγη του τεταρτοσφαιρίου αποτελείται από μία κοιλόκυρτη κάτω (κοίλο κυμάτιο και σχοινί) και μία λοξότμητη άνω ταινία. Κάτω από αυτό, ανάμεσα σε απλές πλίνθινες ταινίες, διαμορφώνεται ζώνη από δισέφυλον με ελαφρά στρογγυλεμένα άκρα και σε πλάγια διάταξη¹⁶.

Τα μονόλοβα παράθυρα στον ανατολικό τοίχο της πρόθεσης και στον τοίχο της νότιας κεραιάς έχουν επίσης πώρινο λείο πλαίσιο και περιγράφονται εξωτερικά από πλίνθινη καμπύλη ταινία που φθάνει μέχρι την ποδιά τους¹⁷.

Ο κυρίως ναός διατηρεί αρκετά ίχνη μεταγενέστερων ανακατασκευών, πιθανώς της οθωμανικής περιόδου, οι οποίες διακρίνονται από την αρχική τοιχοποιία λόγω της χρήσης μικρού κυρίως μεγέθους ημιλάξευτων λίθων και θραυσμάτων πλίνθων ή κεράμων σε άτακτη διάταξη και της διαφορετικής σύνθεσης του συνδυαστικού κονιάματος με μεγάλη πρόσμιξη ασβέστη. Οι εκτε-

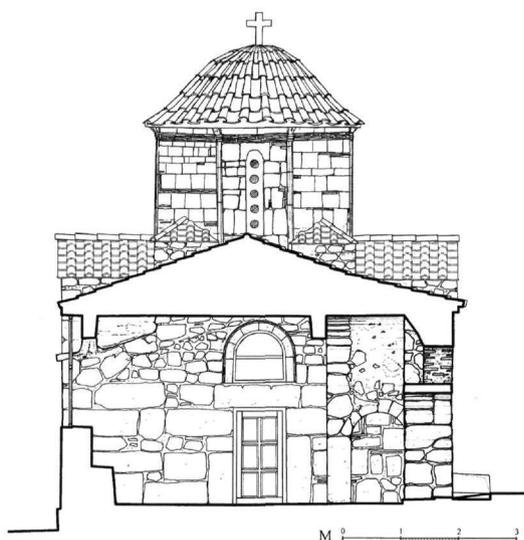
¹³ Στ. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Άγ. Νικολάου του Νέου κοντά στο Παρόρι Βοιωτίας», *Α' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, ΕΕΒΜ Α'*, Αθήνα 1988, 508-509 (στο εξής: «Ο ναός του Αγ. Νικολάου»).

¹⁴ Α. Η. S. Megaw, «The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches», *BSA* 32 (1931-1932), 121-122 (στο εξής: «The Chronology»).

¹⁵ Κατά τον Γ. Βελένη, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, τ. Α', 82-83, η χρήση της περιμετρικής πλίνθου αποσκοπούσε στη σαφή οριοθέτηση των μετώπων των τόξων σε συστήματα μεικτής τοιχοποιίας.

¹⁶ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 474, 476, εικ. 516.

¹⁷ Επάνω από το νότιο παράθυρο υπάρχει εντοιχισμένο θραύσμα αρχαίας επιγραφής.



Εικ. 9. Νάρθηκας. Τομή κατά πλάτος.

νέστερες επεμβάσεις παρατηρούνται στη βόρεια πλευρά και ειδικότερα στη βόρεια κεραία, όπου το θυραίο άνοιγμα έχει φραχθεί και το τμήμα επάνω από το ανώφλι έχει ανακατασκευασθεί με αμελή αργολιθοδομή και ενδιάμεση άτακτη χρήση οριζόντιων λεπτών θραυσμάτων κεράμων ή πλίνθων. Χαρακτηριστική είναι και η επέμβαση εκατέρωθεν του δυτικού δομικού σταυρού, όπου υπάρχουν μεγάλα τμήματα από αμιγή πλινθοδομή με οριζόντια τοποθετημένα θραύσματα πλίνθων και κεράμων. Επίσης το τμήμα που αντιστοιχεί στην άνω κεραία του έχει αντικατασταθεί από απλή αργολιθοδομή. Ανάλογες επεμβάσεις παρατηρούνται σε μικρότερη κλίμακα και στη νότια πλευρά. Εκτεταμένη επισκευή φαίνεται ότι είχε δεχθεί και ο ανατολικός τοίχος του διακονικού, στην οποία ίσως οφείλεται η απουσία παραθύρου.

Ο σημερινός νάρθηκας είναι μια εξαιρετικά αλλοιωμένη κατασκευή, στην οποία ενσωματώθηκαν τμήματα του αρχικού νάρθηκα του ναού. Τα τμήματα που πιθανώς είναι τα αρχικά είναι κυρίως η νοτιοδυτική γωνία και ένα τμήμα σε επαφή με το ναό στη νότια πλευρά. Τα σωζόμενα αρχικά τμήματα παρουσιάζουν στην όψη δόμηση παραπλήσια με του κυρίως ναού. Οι πλευρές του είναι κατασκευασμένες από μεγάλους πώρινους λαξευτούς λίθους από αρχαία οικοδομήματα, με λεπτές πλίνθους στους αρμούς. Εσωτερικά χρησιμοποιούνται

λεπτοί ημιλάξευτοι λίθοι και τμήματα πλίνθων κυρίως σε οριζόντια διάταξη στους κατακόρυφους αρμούς. Στο τόξο της νότιας καμάρας και των μικρών τυφλών τόξων που την υποστηρίζουν, έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί θολίτες, πιθανόν σε δεύτερη χρήση.

Η κατασκευή του νάρθηκα, αν και παραπλήσιας μορφής με αυτή του ναού, δεν είναι σύγχρονη, δεδομένου ότι στο σημείο επαφής των δύο τμημάτων υπάρχει αρμός. Επίσης, ο τρόπος δόμησης δεν είναι πανομοιότυπος, καθώς η χρήση των λαξευτών ογκολίθων είναι εκτενέστερη, ενώ η ποσότητα των χρησιμοποιημένων πλίνθων αρκετά πιο περιορισμένη. Ωστόσο, η ομοιότητα της δόμησης και η συνέχεια της κρηπίδας υποδεικνύουν μια κοντινή χρονολόγηση για τις δύο φάσεις. Η διαμόρφωση του τοξωτού ανωφλίου και του δίλοβου παραθύρου στην είσοδο του νάρθηκα είναι ασφαλώς οψιμότερη από την αρχική κατασκευή του, καθώς είναι εμφανές ότι για τη δημιουργία τους έχουν αφαιρεθεί λιθόπλινθοι από την κατασκευή και έχουν προστεθεί τμήματα τοιχοδομίας από αμελή αργολιθοδομή και οριζόντια διατεταγμένα τούβλα. Τα δύο λίθινα ψευδοτόξα που έχουν χρησιμοποιηθεί ενωμένα πρέπει να προέρχονται από αντίστοιχα μονόλοβα φωτιστικά ανοίγματα της αρχικής φάσης. Η αρχική είσοδος στο νάρθηκα θα πρέπει να βρισκόταν στη δυτική πλευρά, όπως στον Ταξιάρχη Μελίδας, τον Ταξιάρχη Μεσσαριάς Άνδρου και τον Άγιο Ιωάννη Λιγουριού. Τα τμήματα κάτω από τα σημερινά παράθυρα, κατασκευασμένα με μικρούς λαξευτούς πωρολίθους, ημιλάξευτους αργούς λίθους και θραύσματα παχύτερων πλίνθων, ανήκουν σε επέμβαση πιθανότατα μεταγενέστερη από τις συμπληρώσεις της οθωμανικής περιόδου στον κυρίως ναό.

Αν και επαρχιακός, ο Άγιος Νικόλαος στον Έξαρχο παρουσιάζει ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία. Το μνημείο δεν μπορεί να χρονολογηθεί με βάση εξωτερικά κριτήρια, επιγραφές ή ιστορικές αναφορές. Η επιμέλεια στην κατασκευή της κόγχης και του τρούλλου, σε αντιπαράβολή προς την αμελή τοιχοποιία των υπόλοιπων μερών και την απουσία μαρμαρίνων μελών –χρήση κτιστών πεσσών αντί κίωνων, κατασκευή τέμπλου και στηριγμάτων παραθύρων από λεπτόκοκκο ασβεστόλιθο, απουσία μαρμαρίνων περιθρωμάτων–, μαρτυρεί ότι οι καλλιτεχνικές προθέσεις των κητόρων δεν συμβάδιζαν με τις οικονομικές τους δυνατότητες.

¹⁸ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 463-464. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Αγ. Νικολάου», 507-508. Ο ίδιος, «Ο ναός του

Αγίου Πολύκαρπου στην Τανάγρα (Μπράτσι) Βοιωτίας», *ΔΧΑΕ ΚΕ'* (2004), 132 (στο εξής: «Άγιος Πολύκαρπος»).

Ο συνδυασμός αργολιθοδομής και επιμελούς τοιχοποιίας στο ίδιο μνημείο είναι συχνό φαινόμενο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, ιδιαίτερα σε μνημεία του 12ου αιώνα¹⁸ (Παναγία Αλιβερίου, Μεσοσπορίτισσα Καλυβίων Κουβαρά, Άγιος Δημήτριος Ασπροχωρίου), αλλά και σε ορισμένα του 13ου (Σωτήρας Αλεποχωρίου, καθολικό μονής Φανερωμένης Κορινθίας και ενδεχομένως Κοίμηση και Ταξιάρχης Σοφικού¹⁹). Η αργολιθοδομή είναι κατά κανόνα δύσκολο να χρησιμεύσει ως χρονολογικό κριτήριο, καθώς συχνά εξαρτάται από τα διαθέσιμα υλικά και τις οικονομικές δυνατότητες των κτητόρων²⁰. Ειδικότερα σε περιπτώσεις όπως του Αγίου Νικολάου, όπου έχει γίνει εκτεταμένη χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού, σχεδόν χωρίς περαιτέρω επεξεργασία, τα προβλήματα συναρμογής οδηγούν κατά κανόνα σε αυτοσχεδιασμούς ως προς την πλήρωση των ενδιάμεσων αρμών.

Η χρήση ογκολίθων στη βάση της τοιχοποιίας είναι στοιχείο που απαντάται ήδη από τον 11ο αιώνα²¹. Ωστόσο, η πρόθεση δημιουργίας δύο διαφορετικών ζωνών τοιχοποιίας, έστω και χωρίς σαφή διάκριση μεταξύ τους, παρατηρείται κυρίως σε μνημεία του 12ου αιώνα²². Η χρήση των μεγάλων δομικών σταυρών είναι άλλο ένα στοιχείο που απαντάται ήδη στον 11ο αιώνα. Στον Άγιο Νικόλαο όμως οι σταυροί δεν παρουσιάζουν τη συνεχή διάταξη που συναντούμε σε μνημεία του 11ου ή και των αρχών του 12ου αιώνα, όπως οι Άγιοι Απόστολοι του Σολάκη, η τράπεζα της μονής Οσίου Λουκά και της μονής Δαφνίου και ο ναός του Σωτήρα Χριστιάνων Τρι-



Εικ. 10. Ο τρούλλος του ναού.

φυλλίας²³. Η συμμετρική τοποθέτησή τους και ο τονισμός του περιγράμματός τους με λεπτές πλίνθους δηλώνουν επίσης εξέλιξη σε σχέση προς τους, εξίσου ογκώδεις, δομικούς σταυρούς στον Άγιο Ιωάννη Δρακοσπηλιάς²⁴ και στην αρχική φάση του καθολικού της μονής Σαγματάς²⁵, που χρονολογούνται στις αρχές του 12ου αιώνα²⁶. Ανάλογη συμμετρία στη διάταξη των σταυρών παρατηρούμε στον Σωτήρα της Αμφισσας (αρχές 12ου αι.), ενώ συνεχής πλίνθος στο περίγραμμα χρησιμοποιείται στην Αγία Μονή Αρείας στην Αργολίδα (1149)²⁷, στην Κοίμηση του Χώνικα (12ος αι.)²⁸ στη μονή Αγίας Καμένων Βούρλων (12ος αι.)²⁹ και στον Άγιο Νικόλαο

¹⁹ Σε πρόσφατο άρθρο τους οι Μ. Κάππας και Γ. Φουστέρης, «Επανεξέταση δύο ναών του Σοφικού Κορινθίας», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 67-71, υποστήριξαν ότι και οι δύο ναοί πρέπει να χρονολογηθούν στο 13ο αιώνα. Βλ. επίσης Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινοί ναοί της Ανατολικής Κορινθίας», *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 60-67 και 70-74. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 304-305, εικ. 362, 363, 426 και 305-307, εικ. 364, 365, 452.

²⁰ Βλ. και τα σχετικά σχόλια στο Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 463, στο δημοσίευμα της G. Chatzi-Minaglou, «Le grand appareil dans les églises des XIe-XIIe siècles de la Grèce du sud», *BCH* 118 (1994), 161-197, στο οποίο η συγγραφέας προέβη σε τυπολογική κατάταξη της διάταξης των μεγάλων λίθων στις προσόψεις εκκλησιών.

²¹ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 393.

²² Στο ίδιο, 393. Ασαφής διάκριση των ζωνών παρατηρείται επίσης στον Άγιο Νικόλαο στο Πλατάκι και στον Ταξιάρχη Υψηλού Άνδρου.

²³ E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, Παρίσι 1951, 50, εικ. 4 και 26. Σε νεότερη μελέτη προτείνεται η χρονολόγηση της τελευταίας βυζαντινής φάσης του ναού στο 12ο αιώνα (βλ. Σ. Βογιατζής - Ε. Δεληνικόλα, «Νεότερες παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χριστιάνων Μεσση-

νίας», *ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), 41-57).

²⁴ Β. Κατσαρός, «Η "κατά την Ελλάδα" βυζαντινή μονή του Προδρόμου, τελευταίος σταθμός της ζωής του Μιχαήλ Χωνιάτη», *Βυζαντιανά* 1 (1981), 113-115, πίν. 4α-β, 5β.

²⁵ Σ. Βογιατζής, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της μονής Σαγματάς στη Βοιωτία», *ΔΧΑΕ ΙΗ'* (1995), 64, εικ. 19 (στο εξής: «Παρατηρήσεις»).

²⁶ Για τη χρονολόγηση της βυζαντινής φάσης του Αγίου Ιωάννη Δρακοσπηλιάς βλ. Κατσαρός, ό.π., 117-127. Για τη νεότερη πρόταση χρονολόγησης των οικοδομικών φάσεων της μονής Σαγματάς βλ. Βογιατζής, «Παρατηρήσεις», 59-68.

²⁷ A. Struck, «Vier byzantinische Kirchen der Argolis», *AM* 34 (1909), πίν. XI.4.

²⁸ Στο ίδιο, 226-227, πίν. VII.2, IX.4. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 325, εικ. 382.

²⁹ Π. Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Φθιώτιδος - Φωκίδος», *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 144, πίν. 177δ. Τρ. Παπαναγιώτου, *Ιστορία και μνημεία της Φθιώτιδος*, Αθήνα 1971, 295, εικ. 178. Η αρχική φάση του μνημείου χρονολογήθηκε από τον Π. Λαζαρίδη στον 11ο-12ο αιώνα. Μια σειρά στοιχείων υποδεικνύει περισσότερο το 12ο αιώνα, βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 27.



Εικ. 11. Η αφίδα του ιερού.

στο Παρόρι (τέλη 12ου αι.)³⁰. Οψιμότερη εξέλιξη πρέπει να θεωρηθούν οι μικρού μεγέθους σταυροί με καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα, όπως οι σταυροί εκατέρωθεν της δυτικής θύρας του εξωνάρθηκα στη μονή Σαγματά³¹, για τον οποίο έχει προταθεί μια χρονολόγηση γύρω στο 1150-1160³².

Η μορφή της τοιχοποιίας από αμιγώς λαξευτούς και

κατά το δυνατόν κανονικούς λίθους, χωρίς την παρεμβολή πλίνθων και με συνειδητή προσπάθεια μείωσης στο ελάχιστο των αρμών, όπως παρατηρείται στην κόγχη και τον τρούλλο του Αγίου Νικολάου, απαντάται κυρίως σε μνημεία του 12ου αιώνα, όπως στον Άγιο Δημήτριο Ασπροχωρίου³³, τη Μεσοσπορίτισσα Καλυβίων Κουβαρά (πιθανώς τέλη 12ου αι.)³⁴, στη λιτή του καθολικού της μονής Ζωοδόχου Πηγής στο Δερβενοσάλεσι (προχωρημένος 12ος αι.)³⁵ και στον Άγιο Ιερόθεο Μεγάρων (terminus ante quem το 1180 περίπου)³⁶, αλλά ενδεχομένως επιβιώνει και αργότερα (Κοίμηση και Ταξιάρχης Σοφικού) σε συνδυασμό με ζώνες πλίνθων. Τα πόρινα λοξότμητα γείσα και κοσμήτες σχετίζονται επίσης με τη μεγάλη ανάπτυξη της λιθοξοϊκής κατά το 12ο αιώνα³⁷. Ωστόσο, αυτά που παρουσιάζουν ελαφρά κοίλη διατομή (cavetto), όπως στην κόγχη του Αγίου Νικολάου, θεωρούνται στοιχείο περισσότερο προχωρημένο χρονικά, καθώς επισημαίνονται στην Όμορφη Εκκλησιά της Αίγινας, στον Άγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας (τέλη 12ου αι.)³⁸, στη μονή Βλαχέρνας στην Ηλεία (όψιμος 12ος αι.)³⁹, στον Άγιο Πολύκαρπο Τανάγρας (πιθανότατα μετά τα μέσα του 13ου αι.)⁴⁰ και στην Κάτω Παναγιά της Άρτας (μέσα 13ου αι.)⁴¹.

Στην εξέλιξη της λιθοξοϊκής πρέπει να αποδοθεί και η μερική ή πλήρης αντικατάσταση των πλίνθινων μερών των παραθύρων από πόρινα λαξευτά⁴². Η λεία, επίπε-

³⁰ Μαμαλούκος, «Ο ναός του Άγ. Νικολάου», 493, 509-510.

³¹ Βογιατζής, «Παρατηρήσεις», 64, εικ. 21. Για τους σταυρούς αυτούς βλ. Χ. Μπούρας, «Ο Άγιος Ιωάννης ο Έλεήμων Λιγουριού Άργολίδος», ΔΧΑΕ Ζ' (1973-1974), 12. Π. Βοκοτόπουλος, «Περί τήν χρονολόγησιν του έν Κερκύρα ναού τών Άγιών Ίάσωνος και Σωσιπάτρου», ΔΧΑΕ Ε' (1966-1969), 162.

³² Βογιατζής, «Παρατηρήσεις», 65.

³³ Ι. Κουμανούδης, «Η αρχιτεκτονική δύο ναών παρά τό Άσπροχώριον Άττικής», ΤεχνΧρον 1959, τχ. 421-422. Ο ίδιος, «Άγιος Άθανάσιος Κιούρκων», ΤεχνΧρον 1962, τχ. 3, 10.

³⁴ Μπούρας - Μπούρα, Ελλαδική ναοδομία, 169-171, εικ. 184.

³⁵ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η επί του Κιθαιρώνας Μονή της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής», ΑΒΜΕ Α' (1935), 161-178. Ch. Bouras, «Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single-Domed Octagon Plan», ΔΧΑΕ Θ' (1977-1979), 22-25. Χ. Μπούρας, «Έπιανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής, Δερβενοσάλεσι», ΔΧΑΕ ΙΖ' (1993-1994), 25-36.

³⁶ Μπούρας - Μπούρα, Ελλαδική ναοδομία, 227-230, εικ. 254 και 255, με την προγενέστερη βιβλιογραφία. Το όριο ante quem προκύπτει από τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του τρούλλου, υπάρχουν όμως υπολείμματα παλαιότερου, μη χρονολογημένου στρώματος τοιχογραφιών.

³⁷ Άγιος Νικόλαος στα Καμπιά, Αγία Μονή Αρείας Ναυπλίου, β' φάση καθολικού μονής Σαγματά, λιτή Ζωοδόχου Πηγής στο Δερ-

βενοσάλεσι.

³⁸ Σ. Βογιατζής, «Ο ναός του Αγίου Χαράλαμπος Καλαμάτας», ΔΧΑΕ ΙΣΤ' (1991-1992), 77-96. Μπούρας - Μπούρα, Ελλαδική ναοδομία, 165-167.

³⁹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Αί Βλαχέρνας της Ήλείας», ΑΕ 1923, 5-35. Βελένης, ό.π. (σημ. 14), 251, σημ. 1. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Άγ. Νικολάου», 525. Βλ. και Μπούρας - Μπούρα, Ελλαδική ναοδομία, 96-99, εικ. 514, για τη χρονολόγηση και συγκεντρωτική βιβλιογραφία. Το μνημείο παρουσιάζει περισσότερες από μία οικοδομικές φάσεις, ο κύριος πυρήνας του ωστόσο χρονολογείται από τους περισσότερους μελετητές στα τέλη του 12ου αιώνα. Ως προς το θέμα διατηρούμε επιφυλάξεις, καθώς πρόκειται για ένα ιδιαίτερα περίπλοκο μνημείο, ατελώς δημοσιευμένο, ενώ λαμβάνοντας υπόψη και τις πρόσφατες αναχρονολογήσεις αρκετών μνημείων του 12ου αιώνα, δεν αποκλείεται μια οψιμότερη χρονολόγηση μέχρι και τα μέσα του 13ου αιώνα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομοιότητα του γείσου της στέγης των παραβημάτων με το γείσο της κόγχης του Αγίου Νικολάου.

⁴⁰ Μαμαλούκος, «Άγιος Πολύκαρπος», 133-134.

⁴¹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η Μονή της Κάτω Παναγιάς», ΑΒΜΕ Β' (1936), 70-87.

⁴² Megaw, «The Chronology», 122. Μαμαλούκος, «Ο ναός του Άγ. Νικολάου», 524. Ο ίδιος, «Άγιος Πολύκαρπος», 135. Μπούρας - Μπούρα, Ελλαδική ναοδομία, 508.

δη επιφάνεια των πώρινων στοιχείων θεωρείται ένδειξη πρωιμότητας κατά το 12ο αιώνα⁴³. Ο συνδυασμός πώρινων τόξων και πλαισίων με τύμπανα από πλίνθους υπάρχει σε μνημεία τόσο του 12ου, όσο και του 13ου αιώνα, όπως στον Ταξιάρχη Μεσαριάς Άνδρου (1158)⁴⁴, στο καθολικό της μονής Σαγματά, στη Βλαχέρνα Ηλείας, στον Άγιο Νικόλαο στο Παρόρι⁴⁵, στο καθολικό της μονής Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου, στην Όμορφη Εκκλησιά Γαλατσίου⁴⁶, στον Άγιο Δημήτριο Αυλωναρίου Ευβοίας και στην Κάτω Παναγιά Άρτας. Γενικά η ύπαρξη τυμπάνων με κεραμοπλαστικά ή έγκοπτα τούβλα είναι σχετικά σπάνια κατά το 12ο αιώνα, ενώ συναντάται σε παλαιότερα μνημεία⁴⁷. Τμήματα οριζόντιων ταινιών, όπως στην κόγχη του Αγίου Νικολάου, συναντούμε στην Κοίμηση του Χώνικα⁴⁸, στο καθολικό της μονής Ελληνικών Ανθείας (12ος αι.)⁴⁹ και με δισέφυλλον στον Άγιο Νικόλαο Καναλίων (τέλη 12ου ή ά' μισό 13ου αι.)⁵⁰. Η μορφή των κυματιστών τούβλων απαντάται επίσης στη Βλαχέρνα Ηλείας⁵¹, στον Έξαρχο ωστόσο τα τούβλα δεν φαίνεται να είναι έγκοπτα, αλλά διαμορ-

φωμένα πριν από την όπτηση, όπως και τα δισέφυλλον. Πρωτότυπη φαίνεται να είναι και η πλάγια τοποθέτησή τους σε παρατάξη, που μοιάζει να επαναλαμβάνει τη διευθέτηση των δισέφυλλον κάτω από το γείσο της κόγχης και του τρούλλου. Τα μικρά ρομβοειδή τούβλα κατασκευάστηκαν προφανώς ειδικά για την πλήρωση του περιορισμένου χώρου επάνω από την τελευταία οδοντωτή ταινία και μαρτυρούν την ευρηματικότητα του τεχνίτη, αλλά και την επιμέλεια της εργασίας.

Οι διακοσμητικές ταινίες με δισέφυλλον φαίνεται ότι περιορίζονται μόνο σε μνημεία του όψιμου 12ου και του 13ου αιώνα⁵² (Ζωοδόχος Πηγή στο Δερβενοσάλεσι, Βλαχέρνα Ηλείας, Άγιος Νικόλαος στο Παρόρι⁵³, Άγιος Νικόλαος Καναλίων, Άγιος Λαυρέντιος Πηλίου, Άγιος Πολύκαρπος Τανάγρας, Κάτω Παναγιά Άρτας). Κάτω από το γείσο απαντώνται στην κόγχη της Βλαχέρνας Ηλείας και στον τρούλλο της Κοιμήσεως στο Μέριμπακα (β' μισό 13ου αι.)⁵⁴. Τυπολογικά, τα δισέφυλλον του Αγίου Νικολάου Εξάρχου ανήκουν στην παραλλαγή των διπλών σε πλάγια διάταξη⁵⁵, που υπάρχουν επίσης

⁴³ Βογιατζής, «Παρατηρήσεις», 62-63, εικ. 19.

⁴⁴ Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου», *ΑΒΜΕ Η'* (1955-1956), 8-34. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 71-74.

⁴⁵ Μαμαλούκος, «Ο ναός του Άγ. Νικολάου», 512-513, 524.

⁴⁶ Το μνημείο έως τώρα χρονολογείται στο 12ο αιώνα (Megaw, «The Chronology», 125. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 101: τέλη 12ου αι.). Πρόσφατα προτάθηκε η ένταξή του στο 13ο αιώνα (Μαμαλούκος, «Άγιος Πολύκαρπος», υποσημ. 25).

⁴⁷ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, σ. 421. Οι ίδιοι, «Συμπληρωματικά στοιχεία για ένα κατεστραμμένο ναό της Βοιωτίας», *ΔΧΑΕ Δ'* (1964-1965), 241, 242, εικ. 7.

⁴⁸ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 325-328, με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία (οριζόντια οδοντωτή ταινία).

⁴⁹ Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινά εκκλησία της Ίερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, 110-117. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 125-126.

⁵⁰ Ε. Κουρκουτίδου, «Βυζαντινός ναός Αγίου Νικολάου Καναλίων», *ΑΑΑ Ι* (1968), 147-149. Ο ναός χρονολογήθηκε από τον Ν. Νικονάνο, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους τό 1393*, Αθήνα 1979, 43-51, πίν. 13-17, στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα. Ο Βελένης, ό.π. (υποσημ. 15), 97 και σημ. 4, 119 και σημ. 3, θεωρεί ότι ο ναός πρέπει να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα, πρόταση που δεν αποδέχονται οι Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 175-176, εικ. 189-190.

⁵¹ Megaw, «The Chronology», 114, εικ. 4 και 10.

⁵² Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 473. Ο Ευ. Στίκας (ό.π., υποσημ. 23), χρονολογώντας την Κοίμηση της Θεοτόκου στους Χριστιάνους Μεσσηνίας στον 11ο αιώνα, θεώρησε ότι τα δισέφυλλον πρωτοεμφανίστηκαν την εποχή αυτή και στο συγκεκρι-

μένο μνημείο, άποψη που ακολούθησαν οι μεταγενέστεροι μελετητές. Ωστόσο, νεότερες έρευνες (Βογιατζής - Δεληνικόλα, ό.π. (υποσημ. 23) έδειξαν ότι το κτήριο κατασκευάστηκε σε δύο κύριες φάσεις, μία στον 11ο και μια στον όψιμο 12ο-13ο αιώνα, στην οποία ανήκει και ο διάκοσμος με δισέφυλλον. Χρονολόγηση στο 12ο αιώνα για το κτήριο αυτό προτείνουν και οι Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 323.

⁵³ Μαμαλούκος, «Ο ναός του Άγ. Νικολάου», 519-521.

⁵⁴ Η χρονολόγηση του εξαιρετικού αυτού μνημείου παραμένει προβληματική. Ο Megaw, «The Chronology», 95, 101, 108, 111, 114, 117, 118, 124, 125, 127, 129, τοποθέτησε την ανέγερσή του στο διάστημα 1175-1200, άποψη που ακολούθησαν οι περισσότεροι μελετητές. Για την πλήρη βιβλιογραφία βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 340, σημ. 54-70. Δεν έλειψαν και πρωιμότερες χρονολογήσεις, βλ. Struck, ό.π. (υποσημ. 27), 201-210, πίν. 10. G. Hatzimingalou, *L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada)*, Παρίσι 1992, 31-133. Βελένης, ό.π. (υποσημ. 15), 182 σημ. 2 και 268 σημ. 1. Από νεότερες έρευνες ωστόσο προέκυψαν στοιχεία ικανά να στηρίξουν μια χρονολόγηση στο 13ο αιώνα (Γ. Νικολακόπουλος, *Έντοιχισμένα κεραμεικά. ΙΙΙ: Τά κεραμεικά της Παναγίας του Μέριμπακα της Ναυπλίας*, Αθήνα 1979, 37. Κ. Τσουής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ύστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988, 102, 113, 114. G. Sanders, «Three Peloponnesian Churches and their Importance for the Chronology of Late 13th and Early 14th Century Pottery in the Eastern Mediterranean», *Recherches sur la céramique byzantine. Actes du Colloque organisé par l'École Française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II, Athènes 1987*, Παρίσι 1989, 189-194. Επίσης Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 332-333.

⁵⁵ Η διάκριση σε επιμέρους παραλλαγές του διακοσμητικού θέμα-

στην μονή Βλαχέρνας Ηλείας, ενώ η επιμελημένη καμπύλη μορφή τους, που πιθανώς είχε διαμορφωθεί πριν από την όπτηση, απαντάται στη λιτή της μονής Ζωοδόχου Πηγής στο Δερβενοσάλει⁵⁶, στον Άγιο Νικόλαο στο Παρόρι και στην Κάτω Παναγιά Άρτας.

Έγκοπτα όρθια τούβλα υπάρχουν σποραδικά σε μνημεία του 12ου αιώνα, όπως στη λιτή της μονής Σαγματά, και σε μεγαλύτερη αφθονία σε μνημεία χρονολογικά προχωρημένα, όπως η Βλαχέρνα Ηλείας, η Όμορφη Εκκλησιά Γαλατσίου και η Κοίμηση του Μέρμπακα.

Η μορφή του οκταγωνικού τρούλλου με το οριζόντιο γείσο είναι συνήθης στο 12ο αιώνα, όπως και η αντικατάσταση του οδοντωτού γείσου από πώρινο λοξόμητο⁵⁷. Η χρήση κιονίσκων στις γωνίες, που καταγράφεται σε αρκετά μνημεία της ίδιας εποχής, προέρχεται κατά μία άποψη από τους «αθηναϊκούς» τρούλλους⁵⁸. Η «σύμφυση» των επιθημάτων στο γείσο του τρούλλου, που καταργεί το δομικό χαρακτήρα των κιονίσκων ως υποστυλωμάτων, απαντάται επίσης στον Άγιο Ιερόθεο Μεγάρων, στην Αγία Μονή Αρείας Ναυπλίου, στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά, στον κατεστραμμένο σήμερα τρούλλο του Αγίου Νικολάου Λάρυμνας⁵⁹, στο καθολικό της μονής Κυνηγού (1204-1205)⁶⁰ κ.α. Ο τρούλλος του Αγίου Νικολάου Εξάρχου παρουσιάζει περαιτέρω ομοιότητες με αυτόν της Αγίας Μονής Αρείας, όπως είναι η συναρμογή των σφονδύλων των κιονίσκων σχεδόν χωρίς αρμό, η γενικευμένη χρήση λαξευτού πωρολίθου και η διακοσμητική κεραιοπλαστική

ταινία κάτω από το γείσο, που στον Άγιο Νικόλαο έχει μικρότερο ύψος και μεγαλύτερη ποικιλομορφία. Ενδιαφέρον στοιχείο, χωρίς γνωστό παράλληλο, είναι η διαφοροποίηση των πλίνθινων διακοσμήσεων στις πλευρές του οκταγωνικού τυμπάνου, προκειμένου να εξαρθούν η ανατολική και η νότια πλευρά. Η ταινία με διπλά οριζόντια κλειδόμορφα τούβλα υπάρχει πανομοιότυπη στην Αγία Μονή Αρείας⁶¹ και σε παραλλαγή στη Βλαχέρνα Ηλείας⁶². Ο ανάγλυφος διάκοσμος στις όψεις των επιθημάτων είναι αρχαϊστικό στοιχείο⁶³, αλλά τα τοξωτά μονόλοβα παράθυρα με ψευδοτόξα, που λαξεύονται σε ολόσωμο πωρόλιθο, σχετίζονται άμεσα με την ανάπτυξη της λιθοξοϊκής του 12ου αιώνα και χρησιμοποιούνται συνήθως για μικρά φωτιστικά ανοίγματα, όπως στον Άγιο Ελευθέριο (Γοργοεπήκοος) Αθηνών (τέλη 12ου αι.)⁶⁴ και στη μονή Αγίας Φθιώτιδος, αλλά και στην Όμορφη Εκκλησιά Γαλατσίου και σε τρούλλους, όπως στη Μεγάλη Παναγιά Αθηνών⁶⁵, το Χριστό Μεγάρων⁶⁶ και τη λιτή του καθολικού της Πόρτα-Παναγιάς⁶⁷.

Οι Χ. Μπούρας και Λ. Μπούρα, στο έργο τους για τη ναοδομία του 12ου αιώνα, υποστηρίζουν ότι ο ναός του Αγίου Νικολάου στον Έξαρχο συγκεντρώνει ικανά μορφολογικά χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής, χωρίς να προσδιορίζουν μια ακριβέστερη χρονολόγηση. Αντίθετα, ο Στ. Μαμαλούκος δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο ο ναός να χρονολογείται στο 13ο αιώνα⁶⁸. Είναι γεγονός ότι οι πρόσφατες προτάσεις αναχρονολόγησης

τος οφείλεται στον Megaw, «The Chronology», 119, 120. Με τις ταινίες διωπέριον έχουν επίσης ασχοληθεί ο Ν. Νικονάνος, ό.π. (υποσημ. 50), 50, υποσημ. 153-162· ο ίδιος, «Κεραμοπλαστικές κρυφές διακοσμήσεις στα μνημεία της περιοχής Άθηνων», *Άφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 348-349, ο Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ήρας Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 1990, 190-197, σημ. 17-47, και ο Κ. Τσουρής, ό.π., 117-120.

⁵⁶ Μπούρας, «Έπανεξέταση», ό.π. (υποσημ. 35), 27, 32, εικ. 6.

⁵⁷ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 407-409.

⁵⁸ Στο ίδιο, 407.

⁵⁹ Χ. Μπούρας, «Ο Άγιος Νικόλαος παρά την Λάρυμνα», *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1990, 1239-1253, εικ. 6 και 7. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 203-206.

⁶⁰ Ο Megaw, «The Chronology», 129, είχε προτείνει τη χρονολόγηση του ναού στο δεύτερο τέταρτο του 12ου αιώνα. Η ακριβής χρονολόγηση του ανάγλυφου κοσμητή θυρώματος στο 1205 μεταθέτει τη χρονολόγηση του ναού, Στ. Μαμαλούκος, «Ο πυλώνας της μονής του Αγίου Ιωάννου του Κυνηγού στον Ύμηττό», *Αρμός* (υπο-

σημ. 59), 1107-1119.

⁶¹ Megaw, «The Chronology», 118 και πίν. 5D.

⁶² Στο ίδιο, 119 και πίν. 5G.

⁶³ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 408.

⁶⁴ Megaw, «The Chronology», 100 και 112, σημ. 2. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 44-49, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

⁶⁵ Το μνημείο δεν υφίσταται πλέον. Βλ. Ι. Τραυλός, *ΠΑΕ* 1950, 56-63. Α. Ευγγόπουλος, «Μεγάλη Παναγιά», *ΔΙΕΕ* 7 (1923), 121-128. Megaw, «The Chronology», 119-120, 123. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 50-52. Χ. Μπούρας, «Έπανεξέταση της Μεγάλης Παναγιάς Άθηνων», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 25-34.

⁶⁶ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 230-232.

⁶⁷ Η παλαιότερη άποψη του Αν. Ορλάνδου, «Η Πόρτα-Παναγία της Θεσσαλίας», *ΑΒΜΕ Α'* (1935), 5-40, που θεωρούσε το νάρθηκα κατασκευή του 14ου αιώνα, αμφισβητήθηκε από τον Χ. Μπούρα, που τον θεωρεί προσθήκη του 12ου αιώνα σε ένα προϋπάρχον οικοδόμημα, επάνω στον οποίο ανηγέρθη ο ναός του 13ου. Βλ. Bouras, «Twelfth and Thirteenth Century Variations», ό.π. (υποσημ. 35), 27. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 273-274.

⁶⁸ Μαμαλούκος, «Άγιος Πολύκαρπος», 136, σημ. 33.

μιας σειράς μνημείων, όπως η Κοίμηση του Μέρμπακα, η Καθολική της Γαστούνης, η Κοίμηση και ο Ταξιάρχης Σοφικού και ενδεχομένως η Όμορφη Εκκλησιά Γαλατσίου, ο Ταξιάρχης Καλυβίων Καρύστου κ.ά.⁶⁹, κατέδειξαν με σαφήνεια ότι είναι συχνά δύσκολο να προσδιορισθούν με σαφήνεια τα στοιχεία που διαχωρίζουν τα μνημεία του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα από εκείνα του 13ου, τα οποία διατηρούνται ή που, ορισμένα από τα χαρακτηριστικά τους, εξελίσσονται περαιτέρω.

Το τέμπλο που φράσσει το άνοιγμα των ανατολικών πεσσών θα μπορούσε ενδεχομένως να συνεισφέρει στην ακριβέστερη χρονολογική ένταξη του μνημείου, εάν δεν ήταν κρυμμένο κάτω από τη μεταβυζαντινή εικονογράφηση⁷⁰. Είναι κατασκευασμένο όχι από μάρμαρο, αλλά από λεπτόκοκκο ασβεστόλιθο. Το πλάτος του ισούται με το άνοιγμα των πεσσών (2,30 μ.) και το ύψος του φτάνει τα 2,25 μ. Δύο πεσσίσκοι με σταθμούς και συμφυείς οκταγωνικούς κιονίσκους, που επιστέφονται από ζεύγος επιθημάτων με λοξόμητες όψεις και τριγωνικές αποτιμήσεις στις γωνίες, πλαισιώνουν την πύλη του ιερού βήματος και φέρουν επιστύλιο πλάτους 0,35 μ. με ανεξάρτητο κοσμήτη πλάτους στη βάση 0,25 μ. Τα πλευρικά διάστυλα φράσσονται με θωράκια. Η κύρια όψη του τέμπλου σήμερα δεν είναι ορατή, καθώς τα διάστυλα επάνω από τα θωράκια έχουν φραχθεί και όλη η πρόσοψη έχει επιχρισθεί με κονίαμα προκειμένου να δεχθεί ζωγραφικό διάκοσμο που μιμείται εικονοστάσιο. Από τον ανάγλυφο διάκοσμο του τέμπλου παραμένει ορατό μόνο το κόσμημα της κάτω επιφάνειας του επιστυλίου στο κέντρο της ωραίας πύλης: σταυρός εγγεγραμμένος σε τόξο με φύλλα άκανθας στα κάτω διάκενα και ανάγλυφους δίσκους στα επάνω⁷¹. Δυστυχώς το μοτίβο είναι συνηθισμένο και η εργασία πολύ χαμηλής ποιότητας, για να οδηγήσει σε κάποια χρονολογικά συμπεράσματα⁷². Μια ιδέα για το διάκοσμο των θωρακίων που φράσσουν τα διάστυλα παρέχει ένα μικρό τμήμα της κάτω αριστερής γωνίας του δεξιού θω-

ρακίου, που αφήνει ορατό η απολέπιση της επιζωγράφησης. Διακρίνονται μοτίβα (ισοσκελής σταυρός με πεπλατυσμένα άκρα) εγγεγραμμένα σε κύκλους και μικρότεροι κύκλοι χαραγμένοι στα ενδιάμεσα κενά. Το σύνολο της σύνθεσης είναι άγνωστο και η μορφή του σταυρού δεν επιτρέπει συμπεράσματα ως προς τη χρονολόγηση, πέραν της παρατήρησης ότι ως προς τον τύπο είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στη γλυπτική του 12ου αιώνα σε θωράκια, πεσσίσκους και επιστύλια τέμπλου.

Η χρονολόγηση του αρχικού τοιχογραφικού διακόσμου του μνημείου στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα⁷³ δεν αποτελεί από μόνη της ικανό κριτήριο για την όψιμη ένταξη του αρχιτεκτονικού πυρήνα, καθώς η τοιχογράφηση δεν είναι απαραίτητο να συμβαδίζει χρονικά με την εποχή ανέγερσης του μνημείου⁷⁴. Ο ναός του Αγίου Νικολάου εμφανίζει χαρακτηριστικά που κατά κανόνα θεωρούνται πρώια, σε συνδυασμό με άλλα πιο προχωρημένα. Η χρήση των μεγάλων δομικών σταυρών σε αποστάσεις χαρακτηρίζει μνημεία των αρχών του 12ου αιώνα, αλλά η συμμετρική διευθέτησή τους, η ομοιομορφία στο ύψος και τις διαστάσεις, καθώς και ο τονισμός του περιγράμματός τους με συνεχή πλίνθο αποτελούν στοιχεία περαιτέρω εξέλιξης, που απαντάται σε μνημεία των μέσων (Αγία Μονή Αρείας Ναυπλίου) και του τέλους του 12ου αιώνα (Άγιος Νικόλαος στο Παρόρι). Η αδιάθροη επίπεδη επιφάνεια των λιθινών τόξων θα μπορούσε επίσης να θεωρηθεί ένδειξη πρωιμότητας σε σχέση με τα ολόσωμα διπλεπίπεδα πλαίσια, όμως το τεκμήριο αυτό αναιρείται από τη χρήση λοξόμητων και ελαφρά κοίλων γείσων που είναι σε χρήση από τα τέλη του 12ου και κατά το 13ο αιώνα. Στην ίδια εποχή παραπέμπει επίσης η μορφή των δισέφυλων. Ωστόσο, η ταινία εξακολουθεί εδώ να χρησιμοποιείται με τον παραδοσιακό τρόπο, κάτω από το γείσο του τρούλλου ή της αψίδας, διατηρώντας έτσι εν μέρει το λειτουργικό της χαρακτήρα, και όχι ως στοιχείο διακοσμητικό περιμετρικά του τοξωτού πλαισίου του παραθύρου της κόγχης. Ο συνδυασμός των λιθι-

⁶⁹ Βλ. σχετικά, στο ίδιο, υποσημ. 25 και 33. Κάππας - Φουστέρης, ό.π. (υποσημ. 19), 68, υποσημ. 27.

⁷⁰ Η διερεύνηση του διακόσμου του τέμπλου με τη χρήση σύγχρονων ακτινογραφικών και φωτογραφικών τεχνικών θα μπορούσε να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμη στην προσπάθεια χρονολόγησης του μνημείου, καθώς φαίνεται να απαρτίζεται από τα αυθεντικά μέλη του.

⁷¹ Βλ. και Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 533, εικ. 551α.

⁷² Χαρακτηριστικά της αμελούς εργασίας είναι η σύμφυση των κεραιών του σταυρού με το τοξωτό πλαίσιο, που προφανώς μιμείται κιβώριο, η διακόσμηση με την επιπεδόγλυφη τεχνική, η πεπλατυσμένη απόδοση του θέματος, που έχει ως αποτέλεσμα τη μεγάλη

απόσταση της παρυφής του ημίφυλλου άκανθας από τα άκρα, η γενικότερη ασυμμετρία και η άπερη μορφή των διακαριών που συνήθως λαξεύονται σε ρόδακες ή αστέρες.

⁷³ Κωνσταντινίδη, ό.π. (υποσημ. 3), 483.

⁷⁴ Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις οψιμότερης εικονογράφησης, όπως για παράδειγμα στον Άγιο Νικόλαο των Καμπιών, που παρουσιάζει αναλογίες στο διάκοσμο της κόγχης (Κωνσταντινίδη, ό.π. (υποσημ. 3), 486). Αιτία θα μπορούσε να είναι η κατάληψη της περιοχής από τους Φράγκους και η ταραγμένη περίοδος που ακολούθησε.

νων πλαισίων με πλίνθινα τύμπανα στα παράθυρα φαίνεται να εφαρμόζεται τόσο στο 12ο όσο και στο 13ο αιώνα, ενώ η μορφή του υπερυψωμένου τυμπάνου απαντάται επίσης στον Άγιο Νικόλαο στο Παρόρι, στον Άγιο Νικόλαο Καναλιών και στον Άγιο Λαυρέντιο Πηλίου⁷⁵, και οι οριζόντιες κεραμοπλαστικές ταινίες στο τύμπανο του τόξου του παραθύρου στον Άγιο Νικόλαο Καναλιών. Στην τελευταία ομάδα μνημείων υπάρχει επίσης η λίθινη κρηπίδα επάνω στην οποία βαίνει το κτήριο.

Μετά τα παραπάνω, φαίνεται ότι στον Άγιο Νικόλαο επιβιώνουν στοιχεία που τον συνδέουν με τη σπουδαία ναοδομία των μέσων του 12ου αιώνα, όπως εμφανίζεται στην Αγία Μονή Αρείας Ναυπλίου: επιμελημένη χρήση πελεκητής τοιχοποιίας, ύπαρξη δομικών σταυρών με περιγραμμία από συνεχή σειρά πλίνθων, χρήση πλίνθινων διακοσμητικών ταινιών κάτω από το γείσο του τρούλλου και της κόγχης, πανομοιότυπη μορφή της ταινίας από διπλά κλειδόμορφα, χρήση ημικιώνων από λαξευτούς σπονδύλους χωρίς αρμό στις γωνίες του τρούλλου. Τα στοιχεία αυτά συμβιώνουν αρκετά αρμονικά με μια σειρά άλλων, που συναντούμε σε μνημεία χρονικά προχωρημένα, τα περισσότερα από τα οποία δείχνουν να ανήκουν στα τέλη του 12ου ή λίγο αργότερα. Αναφέρουμε τη Βλαχέρνα Ηλείας (κοίλα γείσα με ανάγλυφο κορδόνι σε αντίστροφη διάταξη, ζώνη με δισέψιλον σε πλάγια διάταξη, ταινία από διπλά κλειδόμορφα ελαφρά παραλλαγμένη, κυματοειδή τούβλα στο τύμπανο της κόγχης, πλην όμως έγκοπτα και σε κατακόρυφη διάταξη), τον Άγιο Νικόλαο Παρορίου, που γειτνιάζει γεωγραφικά και είναι αφιερωμένος στον ίδιο άγιο (διαμόρφωση δυτικής θύρας, δομικοί σταυροί από αρχαίες λιθοπλίνθους οριοθετημένες με πλίνθους, λίθινη κρηπίδα, τύμπανο με κεραμοπλαστικό διάκοσμο στο πώρινο τόξο του παραθύρου της κόγχης και ταινία από καμπύλα δισέψιλον που έχουν διαμορφωθεί πριν από την όπτηση), και τον Άγιο Νικόλαο Καναλιών (κρηπίδα, οριζόντιες ζώνες κεραμοπλαστικού διακόσμου στο τύμπανο του τόξου του παραθύρου, μεταξύ αυτών και δισέψιλον, μορφή των δισέψιλον).

Μεμονωμένα στοιχεία του Αγίου Νικολάου στον Έξαρχο υπάρχουν και σε ναούς που χρονολογούνται οψιμότερα, μέχρι και τα μέσα του 13ου αιώνα ή λίγο αργότερα, χωρίς πάντως να αποκλείεται η επιβίωση ή η οψιμότερη

αναβίωσή τους. Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι το μνημείο μας δεν διαθέτει τον πλουραλισμό της Βλαχέρνας Ηλείας (επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα με διπλή περιμετρική πλίνθο, αφθονία στη χρήση των οδοντωτών ταινιών και ποικιλία στη χρήση των έγκοπτων τούβλων), ενώ διαφοροποιείται σε σχέση με τον Άγιο Νικόλαο στο Παρόρι, όσον αφορά τη διατομή των πώρινων τόξων (στο τελευταίο είναι σύνθετη) και τον τρόπο χρήσης της ταινίας από δισέψιλον.

Τα περισσότερα στοιχεία του μνημείου εξακολουθούν να συγκλίνουν προς μία χρονολόγηση γύρω στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα. Η ένταξή του μέσα στο 13ο αιώνα (δηλαδή την εποχή της αγιογράφησης), χωρίς να φαίνεται απίθανη με βάση τις νεότερες επιστημονικές απόψεις, δεν είναι εύκολο να στηριχθεί, καθώς προσκρούει αφενός στην επιβίωση των δομικού χαρακτήρα σταυρών και στην ύπαρξη κρηπίδας και αφετέρου στην πλήρη απουσία δυτικότερων στοιχείων ή σκυφίων, καθώς και στη γενικότερη λιτότητα και καθαρότητα της δόμησης και του διακόσμου, που κατά το 13ο αιώνα φαίνεται να δίνει τη θέση της σε μια μεγαλύτερη εκζήτηση και ποικιλομορφία των διακοσμητικών μέσων.

Η εποχή ανέγερσης του νάρθηκα δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί με ακρίβεια. Οι νάρθηκες (σταυρεπίστεγοι) αυτού του τύπου συνδέονται άμεσα με τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς και έχουν μια μακρά διάρκεια χρήσης, που ξεκινά από τις αρχές τουλάχιστον του 12ου αιώνα και εκτείνεται έως τους μεταβυζαντινούς χρόνους⁷⁶. Το βέβαιο είναι ότι η ανέγερση του νάρθηκα του Αγίου Νικολάου ακολούθησε εκείνη του κυρίως ναού. Η παντελής απουσία κεραμοπλαστικού διακόσμου δεν μπορεί να αποτελέσει χρονολογικό κριτήριο, καθώς και στον κυρίως ναό υπάρχει μόνο σε εξέχοντα σημεία. Πάντως η μορφή της τοιχοδομίας, που δεν διαφοροποιείται σημαντικά από εκείνη του κυρίως ναού, και η χρήση πώρινων θολιτών στα τόξα, που δεν έχουν την κατασκευαστική αρτιότητα των θολιτών του κυρίως ναού, αποτελούν ενδείξεις ότι η προσθήκη δεν πρέπει να απέχει χρονικά σημαντικά από την πρώτη οικοδομική φάση του μνημείου. Δεν αποκλείεται μάλιστα, ο ευρύς αυτός νάρθηκας να προστέθηκε προκειμένου να λειτουργήσει ως λιτή⁷⁷.

⁷⁵ Κατά τον Γ. Βελένη, ό.π. (υποσημ. 15), 119-121, τα δίλοβα εγγεγραμμένα παράθυρα με κοσμημένα τύμπανα εμφανίζονται για πρώτη φορά στο θεσσαλικό χώρο και την Ήπειρο στα τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αιώνα.

⁷⁶ Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 11), 194 κ.ε. Η χρονολόγηση των μνημείων στον 11ο αιώνα που προτείνει, έχει κατά το πλείστον αναθεωρηθεί ή κριθεί επισφαλής.

⁷⁷ Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να υπήρξε μετατροπή του να-

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στον Έξαρχο έρχεται να προστεθεί σε μια σειρά βυζαντινών μνημείων της Λοκρίδας, που εντάσσονται στην ίδια χρονική περίοδο. Πρόκειται για τον Άγιο Νικόλαο Λάρυμνας (12ος αι.)⁷⁸, τη μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Αγιάς) Καμένων Βούρλων (11ος ή το πιθανότερο 12ος αι.)⁷⁹, τα ερείπια του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Δρακοσπηλιάς (αρχές 12ου αι.)⁸⁰, την αρχική φάση του ναού του Αγίου Γεωργίου στη Σφάκα (12ος ή 13ος αι.)⁸¹ και το ναό των Αγίων Θεοδώρων Λιβανατών (11ος-12ος αι.)⁸². Στα μνημεία αυτά θα πρέπει να προστεθούν οι κατεστραμμένοι βυζαντινοί ναοί του Ταξιάρχη της Άγναντης (γύρω στα μέσα του 12ου αι.)⁸³ και της Μεταμορφώσεως Αλεπόσπιτων (β' μισό 12ου αι.)⁸⁴, στους οποίους σώζονταν αξιόλογα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Ο αριθμός των μνημείων αυτών σε μια περιορισμένη σχετικά γεωγραφική έκταση κινεί εύλογα το ενδιαφέρον του μελετητή για τις ιδιαίτερες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες που ευνόησαν μια τόσο έντονη οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα. Ωστόσο, η ήδη διαπιστωμένη ένδεια των γραπτών πηγών κατά το 12ο αιώνα δεν επιτρέπει ασφαλή διατύπωση συμπερασμάτων.

Τα μνημεία που προαναφέρθηκαν έχουν ανεγερθεί κοντά ή και επάνω στους μεγάλους οδικούς άξονες, που

ένωναν την Πελοπόννησο και την Αττική με την Κεντρική και τη Βόρεια Ελλάδα, διερχόμενοι από τη Λοκρίδα. Ίσως, επίσης, δεν είναι τυχαίο ότι υπήρξαν ή πιθανώς υπήρξαν καθολικά μικρών κυρίως μονών⁸⁵. Η χαλάρωση της κεντρικής διοίκησης και το γενικότερο χάσμα στις σχέσεις Κωνσταντινούπολης και ελλαδικού χώρου κατά το 12ο αιώνα και έως την άλωση από τους Φράγκους, που ευνόησε την αυτοδύναμη εξέλιξη της ελλαδικής αρχιτεκτονικής κατά την περίοδο αυτή⁸⁶, σε συνδυασμό με την πιθανολογούμενη οικονομική ευμάρεια της περιοχής (όπως και στους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους), που οφειλόταν ασφαλώς στην προνομακική θέση της, στην ύπαρξη εμπορικών λιμανιών και στην εύφορη ενδοχώρα της, και τέλος η μεγάλη ακμή του μοναστικού βίου κατά την ίδια περίοδο στον ελλαδικό χώρο φαίνεται να υπήρξαν οι κυριότεροι παράγοντες που ευνόησαν την άνθηση της οικοδομικής δραστηριότητας στη Λοκρίδα. Ο ναός του Αγίου Νικολάου στον Έξαρχο αποτελεί μια σαφή ένδειξη ότι η δραστηριότητα αυτή παρέμενε ακμαία έως τα τέλη του 12ου αιώνα, ενδεχομένως και έως τις αρχές του 13ου. Φαίνεται μάλιστα ότι, σε αντίθεση με την επικρατούσα μέχρι πρόσφατα αντίληψη, η δραστηριότητα αυτή δεν ανακόπηκε μετά την κατάληψη της περιοχής από τους Φράγκους.

ού σε καθολικό μικρής μονής. Η μη ανασκαφική έρευνα περιμετρικά του μνημείου δεν επιτρέπει την τεκμηρίωση της υπόθεσης.

⁷⁸ Χ. Μπούρας, «Ο Άγιος Νικόλαος», ό.π. (υποσημ. 59), 1239-1253. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 203-206.

⁷⁹ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 27, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁸⁰ Κατσαρός, ό.π. (υποσημ. 24), 99-137. Όπως απέδειξε ο μελετητής, το μνημείο πιθανότατα ταυτίζεται με το καθολικό της μονής Προδρόμου ή Μουντινίτζης, που έκτισε ο Αλέξιος Κομνηνός και όπου αποσύρθηκε έως το θάνατό του ο Μιχαήλ Χωνιάτης. Τα κατώτερα τμήματα του βυζαντινού ναού έχουν ενσωματωθεί σε μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 1850. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 121-123.

⁸¹ Ο σημερινός σταυρεπίστεγος νάρθηκας αποτελούσε ενδεχομένως το αρχικό καθολικό, που φαίνεται να ανηγέρθη το 12ο αιώνα, ενώ λίγο αργότερα, μέσα στο 12ο ή το 13ο αιώνα, προστέθηκε η νότια «στοά». Βλ. Χ. Μπούρας, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου παρά τη Σφάκα Φθιώτιδος», *Εκκλησίες Γ*, 171-178. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 308-310.

⁸² Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, 246.

⁸³ Α. Κ. Ορλάνδος, «Ο Ταξιάρχης της Λοκρίδος», *ΕΕΒΣ* 6 (1929), 355-368. Την πρόταση χρονολόγησης του ναού και του γλυπτού του διακόσμου στον προχωρημένο 13ο ή και στο 14ο αιώνα, που διατύπωσε ο Αν. Ορλάνδος, υιοθέτησαν οι Α. Ευγγλόπουλος, «Τό κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτου», *ΕΕΒΣ*

11 (1935), 352-353 και Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 338. Νεότερα στοιχεία, τα οποία προέκυψαν μετά τη συντήρηση των μελών του τέμπλου, οδήγησαν σε πρόταση αναχρονολόγησης του συνόλου των γλυπτών και του ναού στο πρώτο μισό και πιθανότατα γύρω στα μέσα του 12ου αιώνα. Βλ. Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμάρινο τέμπλο του Ταξιάρχη Λοκρίδας», *ΔΧΑΕ ΚΖ* (2006), 125-136.

⁸⁴ Σήμερα σώζεται μόνο η κρηπίδα του, επάνω στην οποία έχει ανεγερθεί σύγχρονος ναός. Βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 57-60, εικ. 37, με την προγενέστερη βιβλιογραφία. Σ. Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Μεταμορφώσεως Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα Λαμίας», *ΔΧΑΕ ΚΖ* (2006), 101-112.

⁸⁵ Η μονή Μεταμορφώσεως Καμένων Βούρλων επιβίωσε έως τις ημέρες μας. Γύρω από το μονόχωρο ναό των Αγίων Θεοδώρων Λιβανατών και το ναό του Αγίου Νικολάου στη Λάρυμνα η ύπαρξη κελιών επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά (οι έρευνες πραγματοποιήθηκαν από την 7η Ε.Β.Α. το 1994 και τα αποτελέσματά τους παραμένουν αδημοσίευτα), η ύπαρξη μονής στη Δρακοσπηλιά τεκμηριώνεται από ιστορικά στοιχεία και την ύπαρξη οχυρωματικού περιβάλλοντος, ενώ για τον Άγιο Γεώργιο στη Σφάκα γίνονται σχετικές αναφορές στη δημοσίευση. Για τους ναούς των Αλεπόσπιτων και της Άγναντης έχουν διατυπωθεί σχετικές υποθέσεις, ενώ στον Έξαρχο, ο διευρυμένος νάρθηκας, που θα μπορούσε να λειτουργεί ως λιτή, ενδεχομένως αποτελεί μια ένδειξη.

⁸⁶ Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 607.

THE BYZANTINE CHURCH OF AYIOS NIKOLAOS AT EXARCHOS, PHTHIOTIDA

The Byzantine church of Ayios Nikolaos near the village of Exarchos in Lokrida belongs to the type of the Hellenic simple tetrastyle cross-in-square church with a relatively high dome and a spacious exonarthex that is a slightly later addition (Figs 1 and 2). The transverse arms of the cross are less deep, and the corner bays are rectangular and covered by barrel vaults. The sanctuary is tripartite. The central apse, which is a section of a circle on the inside and semi-hexagonal on the outside, is lit by a two-light window, now partially sealed, while a single-light opening illuminated the prothesis niche. In the diakonikon there is no niche. The nave is divided from the sanctuary by a templon built of stone and plastered where original marble members have been incorporated.

The perceptibly degenerated form of the narthex seems originally to have been of the tripartite type, with the central area roofed at a higher level than the keystone of the barrel vaults at the sides. Of the original stone masonry, the south part is partially preserved, while the north-west corner is probably reconstructed with dressed blocks from the original phase.

Apart from the eight-sided drum of the dome and the apse, the exterior is of rubble masonry, in which large blocks of poros are combined with smaller, partly dressed stones (Fig. 7). Large stone crosses are also interspersed, their outline emphasised by bricks. The masonry of the west façade has a more meticulous appearance. The jambs and lintel of the west door are made of large stone blocks, and great care was shown in the construction of the arched proskynetarion.

In contrast with the external walls, the drum of the dome (Fig. 10) and the semi-hexagonal sanctuary apse were constructed with great care, of dressed masonry. At the angles of the eight-sided drum of the dome are incorporated built poros half-colonnettes, which have chamfered impost blocks with relief decoration. The latter are incorporated in the poros chamfered eaves of the roof, beneath which there is a zone of decorative brickwork, a double band with key pattern on the south side, a band with disepsilon pattern set on its side on the east, and dentil bands on the other sides. The

windows have single lights with a stone relieving arch carved into the poros block above them.

The semi-hexagonal sanctuary apse is built in two zones, separated by a stone (Fig. 11) chamfered, slightly convex string course at the level of the window sill. The lower part is of rubble masonry, while the part above the string course has carefully dressed blocks of poros. The poros eaves beneath the roof of the semidome consists of a cavetto moulding at the bottom and a chamfered band at the top. Beneath this, between plain brick bands, is a zone of disepsilons set on its side. In the masonry of the apse is a two-light window that consists of two stone, slightly raised arches, partly cut away so that they fit the outer, also stone border, the outline of which is emphasised on the outside by a curving stone band. Its drum has horizontal zones of decorative brickwork.

The dating of the original wall-painted decoration to the last quarter of the thirteenth century is not of itself a sure criterion for the date of the monument. The church of Ayios Nikolaos has features that are normally regarded as early, combined with others that are more advanced. The combination of meticulous and rubble masonry is a common phenomenon, especially in the twelfth century. The form of the large stone crosses points to the same period, as do the use of dressed masonry with an effort to reduce the joints to a minimum, the existence of poros string courses and cornices, the replacement of the brick sections of the windows by dressed poros, the use of half-columns made of dressed drums at the angles of the dome, and the existence of decorative brick bands above its cornice. These features exist harmoniously alongside a number of others that are found in monuments of later date, most of which belong to the twelfth century or a little later, such as concave eaves with a relief cord, the zone of disepsilons, the existence of a drum with decorative brickwork in the poros arch of the window in the apse, and the existence of a crepis. Most of the features of the monument converge on a date about the end of the twelfth or early thirteenth century. The erection of the narthex was probably not significantly removed in time from the first building phase of the monument.